

Kitap Eleştirisi

İletişim ve Emperyalizm: Türkiye’de Telekomünikasyonun Ekonomi Politikası Üzerine

Hakan Yüksel

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi

hakan.yuksel@ankara.edu.tr

İletişim ve Emperyalizm:

Türkiye’de Telekomünikasyonun Ekonomi Politikası

Funda Başaran

Ankara: Ütopya Yayınevi, 192 sayfa

Kapitalizmin uzun serüveninde 1990’lı yıllar önemli kırılma anlarından birine denk düşer. Sovyetler Birliği’nin 1991’de çökmesinin ardından tarihin sona erdiği, rakipsiz kalan kapitalizmin tek ve evrensel sistem hâline geldiği öne sürülür. Farklı kavramlarla hep yeni bir döneme vurgu yapılır; küreselleşme çağından, enformasyon ya da bilgi toplumundan, bilgi ekonomisinden, yeni ekonomiden, sürtünmesiz kapitalizmden bahsedilir. Bu yıllarda uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi yönünde atılan adımlara, bu sayede kapitalizmin başrol oyuncularını olan çokuluslu şirketlerin sınır ötesi sermaye hareketlerinde kaydedilen artışa koşut olarak enformasyon/bilgi akışlarının önem kazanmasına ve telekomünikasyon ağlarının olağanüstü genişlemesine, internet ve cep telefonu gibi teknolojilerin gündelik hayatta yaygınlaşmasına tanık olan sıradan insanlar için aksi

<http://ilefdergisi.org/2015/2/1/>

ilef dergisi • © 2015 • 2(1) • bahar/spring: 165-173

yönde düşünmek güçleşir. Kaldı ki, dünyanın dört bir yanındaki hükümetler ve uluslararası kuruluşlar da bu öncüller doğrultusunda politika üretirler.

“Muzaffer” kapitalizmin gelişmiş telekomünikasyon teknolojileri sayesinde dünyaya yayıldığı bu dönemi anlama gayretindeki Funda Başaran, karşımıza tarihe gömüldüğü düşünülen bir kavramla çıkar: Emperyalizm. Başaran’ın yüksek lisans tez çalışmasından ürettiği, ilk baskısını Eylül 2000’de, ikincisini ise Ekim 2014’te yapan İletişim ve Emperyalizm: Türkiye’de Telekomünikasyonun Ekonomi Politikası başlıklı kitap, ilk telekomünikasyon ağı telgrafın 19’uncu yüzyıl başında ortaya çıkışından itibaren gözlemlenen dinamikleri inceleyerek, günümüzde kapitalizm ile iletişim arasındaki ilişkinin bütüncül bir şekilde kavranabilmesi için tarihsel arka plan bilgisini sunmayı amaçlamaktadır (s. 9). Başaran bunun gerekliliğini anlatmak için karı-koca iletişim bilimci olan Mattelart çiftine atıf yaparak Berlin Duvarı’nın yıkılmasından beri telekomünikasyon ağları üzerinde yükselen “enformasyon toplumu savının kapsayıcı ve evrenselleştirici küreselleşme ideolojisinin en önemli dayanaklarından biri hâline geldiğini” belirtir (s. 18) ve şöyle der: “Telekomünikasyonun bugünkü ekonomik, politik ve toplumsal rolünün mitleştirilmeden anlaşılabilmesi için tarihiyle birleştirilmesi ve ‘bağlı olduğu maddi kökenlerin belleğine yeniden’ yerleştirilmesi gerekmektedir” (s.19). Kitaba önsöz yazan Haluk Geray da çalışmanın günümüzde politika üretme aşamasında iletişim çalışmalarında gözlemlenen boşluğu doldurmayı amaçladığını belirterek (s.14-15), geçmişe bakarak bugünü anlamaya ve değiştirmeye yönelik olduğunu aktarır.

Başaran’ın çalışmasını gerekli kılan koşullar aradan geçen zamana karşın ortadan kalkmış değildir. Kapitalizm 2008’de ciddi bir krize girmiş olmasına rağmen sermaye için en kârlı birikim alanlarının başında hâlâ iletişim alanı gelmektedir (Schiller, 2009). Örneğin, Facebook’un piyasa değerinin sanayi devi Boeing şirketini epeyce geride bırakmasında, Facebook’un anlık mesaj uygulaması WhatsApp’ı almak için 19 milyar doları gözden çıkarmasında bunu fark etmek zor değil (FORBES, 2014; FORBES, 2015; CNN, 2015). Bununla birlikte alanın kavramsallaştırılmasında mitlerin baskınlığı da hâlâ söz konusudur. Sosyal medya şirketleri, kullanıcı emeğini sömürerek artı değer sağlamalarına ve kullanıcıları reklam verenlere pazarlamalarına rağmen, özellikle vurgulanan husus, sunulan hizmetin başta ifade özgürlüğü olmak üzere kişisel özgürlükleri artırdığı yönündedir (Fisher, 2014). Öyle ki, çeşitli coğrafyalardaki özgürlük amaçlı isyanların arkasındaki motor olarak sosyal medya gösterilmektedir. Buna göre altyapısında telekomünikasyon bulunan sosyal medya, demokrasi getirmektedir. Tüm bunlara bakınca ilk baskıyla

ikincisi arasında 14 yıl olmasına rağmen Başaran'ın kitabının güncelliğini koruduğu ve incelenmesinin önem arz ettiği söylenebilir.

Kitap, dört bölümden oluşmaktadır. Kuramsal tartışmanın yapıldığı ilk bölümde öncelikle kapitalizm ile iletişim arasındaki ilişkinin temel dinamiklerine dikkat çekilir. 19'uncu yüzyılda kapitalizmin kâr arayışıyla dünyaya yayılmasının ve kapitalizme uygun siyasi-toplumsal yapılanma olarak ulus devletin serpilmesinin iletişim ve ulaşım ağlarının gelişmesiyle mümkün olduğu belirtilir (s.24-28). Bu ağlar kapitalizmin coğrafi sınırlarını belirlemiş, yönetimin daha önce mümkün olamayacak ölçüde merkezileşmesini sağlayarak devletin toprakları ve insanları üzerindeki gözetimini ve otoritesini etkinleştirmiştir. Bu dinamikleri iletişim yazınının "kurucu dinamikleri" olarak tanımlayan Başaran, alandaki iki farklı kuramsal tarza değinir (s.26-55). Bunlardan ilki kapitalizmin gelişmesiyle sorunu olmayan, pazarı olumlayan anaakım liberal yaklaşımların iletişim alanındaki karşılığına denk düşen kuramlardan meydana gelir. Bu kapsamda 1950'lerde ve 1960'larda hâkim olan gelişme iletişimi yaklaşımına, onun krize girmesiyle 1970'lerde yükselen telekomünikasyon çalışmalarına, aynı dönemde güç kazanmaya başlayan enformasyon toplumu kuramlarına ve 1990'larda baskın çıkan yönetsel telekomünikasyon araştırmalarına değinilir. Uluslararası ve ulusal politika belirleme süreçlerinde etkin olan bu yaklaşımların her biri, çizgisel bir gelişme anlayışıyla ilerlemenin yönünün kapitalizmin tesisi ve gelişmesinden geçtiğini, bununsa gelişmiş iletişim araçlarının yaygın kullanımıyla sağlanacağını belirttiklerinden, aynı zamanda teknolojik determinizmden mustarıptirler. Diğer yanda daha bütüncül tarihsel ve toplumsal çözümlemelerde bulunan, bu yüzden kapitalizmin ve pazarın gelişmesinin yarattığı olumsuzlukları öne çıkardığı gibi siyasi ve ahlaki bir tutum alarak demokrasiye, eşitliğe ve kamu yararına vurgu yapan eleştirel yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu kapsamdaki yaklaşımlara eleştirel ekonomi-politik ve onu besleyen Bağımlılık Okulu örnek gösterilir.

Başaran, kitabın geri kalan üç bölümünde kapitalizm ile iletişim arasındaki ilişkinin dinamiklerini iki farklı bağlamda dönemselleştirerek inceler. Bir yandan söz konusu ilişkinin genel dinamiklerini ortaya serebilecek şekilde uluslararası bağlamı kapsamlıca incelerken, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki ulusal bağlamı çözümleyerek bu ilişkinin azgelişmiş ülkelerdeki tezahürünü ortaya koyar. Kitabın ikinci bölümünde telgrafın ortaya çıkışından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönem ele alınır. Temel dinamikleri tasdikleyen biçimde, bu dönemde uluslararası planda telgrafın gelişmesini sağlayanların dünyayı aralarında

paylaşan sömürgeci güçler oldukları, ticaretin yanı sıra telgraf ağlarının da sömürgelerdeki denetim açısından aslı önemde olduğu, en büyük sömürgeci güç olan İngiltere'nin en gelişmiş telgraf ağına sahip olduğu ve Uluslararası Telgraf Birliği'nin denetimini eline geçirdiği, bu stratejik işlevi yüzünden telgraf ağlarının çoğunlukla devlet mülkiyetinde ya da denetiminde olduğu vurgulanır (s.56-64).

Osmanlı İmparatorluğu'nda telgrafın gelişimi de ulusal ve uluslararası dinamiklerin etkileşimiyle ilişkilendirilir. Osmanlı'ya telgrafın girmesinde ve yayılmasında dönemin emperyalist güçleri İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı Osmanlı'yı korumak istemeleri ve 1854'te Kırım Savaşı'nın başlaması etkilidir (s.65). Savaşın ardından öncelikle Rumeli'de inşa edilen diğer telgraf hatları Başaran'a göre yarı sömürge durumundaki Osmanlı ile emperyalist merkezler arasındaki ticari ve siyasi bağlantı ve bütünleşme ihtiyacından kaynaklanır (s.67-68, 96-97). Bu gereklilik yüzünden telgraf hatlarının yabancılarca inşa edilmesi, yabancılarca ya da yabancı dil bilen memurlarca işletilmesi (s.66, 68) şaşırtıcı değildir. Ayrıca bağımsızlık hareketlerinin hız kazandığı bağlamda Rumeli'deki hatların gözetim ve denetim söz konusu olduğunda Osmanlı'nın işini kolaylaştırdığı, askeri ve yönetsel ihtiyaçlarını giderdiği belirtilir (s.68). Anadolu topraklarında telgrafın yayılması da aynı dinamiklerledir. Hindistan'ı denetim altına almak isteyen İngilizler, Londra-Bombay telgraf hattı projesini başlatırlar ve hattın Anadolu topraklarından geçecek kısmının tüm masraflarını üstlenirken inşaat, işletme ve idareyi Osmanlı'ya bırakmayı önerirler ki, tıpkı Rumeli'de olduğu gibi merkezi yönetimin otoritesini artırmak ve ticareti geliştirmek isteyen Osmanlı bu teklifi olumlu karşılar (s.69-78, 96-97).

Osmanlı'da telekomünikasyon ve merkezi yönetim arasındaki gözetim/denetim ilişkisinin bir diğer boyutunu 2. Abdülhamit'in telgrafa getirdiği sansür ve telefonu yasaklaması oluşturur. Ancak önem arz eden nokta, telgrafı baskı aracı olarak kullanan 2. Abdülhamit'in Makedonya'da Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konulduğu yönündeki telgrafların doğruluğunu araştırmadan 30 yıldır askıya aldığı Anayasa'yı İstanbul'da kendisinin yeniden yürürlüğe sokmasıdır (s.86). Bu açıdan telgraf toplumsal gerçekliği değiştirmenin ve özgürleşimin bir aracı olmuştur ki, Koloğlu da 1908'de yaşananları "dünya tarihinde telgrafla gerçekleştirilmiş ilk ihtilal" olarak niteler (s.86).

Başaran'ın çalışmasının temel katkısı tam da bu ilk dönemde gözlemlenen iletişim ağlarının çift yönlülüğünü –bir yandan sömürü ve gözetim/denetim aracı olmalarını, diğer yandan özgürleşim potansiyellerini – açık bir

biçimde vurgulaması ve takip eden tarihsel süreçte de detaylıca ortaya koymasısıdır. Kitabın Birinci Dünya Savaşı'nın başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki dönemi konu alan üçüncü bölümünde bunu özellikle Türkiye bağlamında net bir biçimde görürüz. Bu bölümde de ilk olarak uluslararası bağlam aktarılır (s.100-109). Birinci Dünya Savaşı sırasında iletişimin devletler açısından askeri ve politik öneminin pekiştiği, doğal tekel ve evrensel hizmet kavramlarının iletişim alanındaki devlet hâkimiyetini meşrulaştırdığı, 1929 Krizi'yle birlikte devletin ekonomiye müdahalesinin güç kazanmasına rağmen iletişim alanında büyük bir dönüşümün olmadığı çünkü başından beri devletin bu alandaki en etkin figür olduğu belirtilir. Azgelişmiş ülkelerdeki telekomünikasyon ağlarının yine sömürgeci güçler tarafından kendi çıkarlarına göre inşa edildiği ve işletildiği belirtilir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu için iletişim, askeri açıdan yaşamsal önem kazanır (s.110). Savaş yenilgiyle sonuçlanınca ve Kurtuluş Savaşı başlayınca işgalcilerin ve İstanbul yönetiminin iletişim ağları üzerindeki sansürüne ve sınırlamalarına tanık oluruz (s. 115). Diğer yandan işgal bölgelerinde Ankara yönetimine sadık telgrafçıların ulusal mücadeleye dair iletişimi gizlice sürdürmeleri ve telgraf ağının İstanbul merkezli olmaksızın kurtarılması söz konusudur (s.116-118). Eskiden Anadolu'daki merkezler İstanbul üzerinden birbirlerine mesaj gönderirken, yeni inşa edilen alternatif hatlar sayesinde ağın coğrafyası değiştirilir ve Ankara yönetimi İstanbul'u baypas ederek haberleşme imkânı kazanır. Başaran bunları şöyle değerlendirir: "Ulusal Kurtuluş Savaşı dönemi, telekomünikasyonun varolan siyasi iktidara hizmet ettiği gibi, iktidarı yıkmaya çalışanlara da hizmet edebileceğini gösteren, aynı zamanda askeri önemini ortaya koyan örneklerle doludur. Ayrıca ağların tasarımının yanlılığı da bu sürecin verileriyle son derece net bir biçimde açığa çıkmaktadır. Merkezi otoriteye karşı olanların kullanabildiği telekomünikasyon ağı, başka bir merkezi iktidarın yeniden kurulması açısından da son derece önem taşımıştır" (s.120-121).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki süreç Başaran tarafından üç döneme ayrılır: i) liberal ekonomi anlayışının baskın olduğu 1923-1929 dönemi; ii) ekonomiye devletçiliğin damga vurduğu 1930-1940 dönemi; iii) savaş ekonomisinin geçerli olduğu 1940-1945 dönemi (s.121). Bu farklılıklara rağmen telekomünikasyon politikalarında bir süreklilik söz konusudur. Telekomünikasyon ağı ve örgütlenmesinin sürekli genişlemesi için çaba harcanır. Öyle ki, İkinci Dünya Savaşı'nda pek çok şeyden fedakârlık edilirken telekomünikasyondaki genişleme durmaz (s.121-122). Başaran bunları genç Cumhuriyet'in ulusal bir iç pazar oluşturma, ulusal bütünlüğünü sağlama,

merkezi iktidarı yayma ve ulusal güvenliği sağlama arzusuyla ilişkilendirir (s.134-135). Ekonomik ve siyasi bütünleşme için iletişim ağlarına yoğun bir yatırım yapan Türkiye Cumhuriyeti aynı zamanda ağın verimli bir şekilde işletilmesini sağlamıştır çünkü PTT raporları onca yatırıma rağmen kurumun sadece iki kez ve önemsiz miktarda bütçe açığı verdiğini göstermektedir (s.134, 136).

Kurtuluş Savaşı'nda kapitalist/emperyalist işgalcilere karşı kullanılan telgraf ağlarının, sonrasında Türkiye'de kapitalizmi tesis etmek için seferber edilmesi söz konusudur. Kitabın 1945 sonrasından 2000 yılına kadarki dönemi inceleyen dördüncü bölümünde de Türkiye bağlamında iletişimin çift yönlülüğünden kaynaklanan bu tür gerilimleri görmek mümkündür. Öncelikle uluslararası bağlam hakkında birkaç cümle edecek olursak, 1970'lere kadar gelişmiş ülkelerde ekonomiye devlet müdahalesinin devam ettiği ve bu kapsamda PTT'lerin iyice öne çıktığı aktarılır. PTT'ler – politika yapıcı, düzenleyici ve işletici olmak üzere – üçlü bir rol oynadıkları gibi bir yandan da ulusal cihaz üreticilerinden alım yaparak yerli sanayileri geliştiren korumacı aktörler olurlar (s.145-148). Bu dönemde PTT'ler yeni bağımsızlığını kazanmış az gelişmiş ülkelerde de öne çıkar çünkü iletişim ağlarının ulusal amaçlar doğrultusunda yeniden düzenlenmesi için devletleştirmelere gidilir ve PTT'ler kurulur (s.142). Keza, Soğuk Savaş'taki teknolojik rekabet nedeniyle telekomünikasyon teknolojilerinin geliştiğini de görürüz (s.144). Diğer yandan 1970'lerin ortalarından itibaren devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıkararak pazarı esas alan neo-liberal ekonomi anlayışının güç kazanması söz konusudur. Bu kapsamda PTT'lerin verimsiz olduğu, şişirilmiş istihdama sahip olduğu, teknolojik gelişmeleri takip edemediği, adil olmayan sübvansiyonlar uyguladığı eleştirileri artmaya başlar ve bunları aşmak için serbestleştirmeler ve özelleştirmeler gündeme gelir (s.151-154).

Başaran, Türkiye bağlamına ilişkin olarak öncelikle 1946-1959 arasındaki dönemi ele alır (s.154-163). Bu dönemde çok partili sisteme geçilirken, OECD, IMF, Dünya Bankası ve NATO üyelikleriyle tasdiklenen biçimde liberal-kapitalist Batı Bloğu ile bütünleşme yoluna gidilir. Bu çerçevede devletçiliğin yerine özel sektörü öne çıkartan bir anlayışın hâkim olduğunu, kalkınmanın dış yardım ve borçlanma üzerine oturtulduğunu görürüz. Başaran bu noktada "1946-59 dönemi, her ne kadar öngörülen uzun vadeli liberalleşme politikaları başarılı olamadıysa da, Türk toplumunda kapitalistleşmenin görece hızlandığı ve Türkiye'nin emperyalizmle bütünleştiği bir dönemdir" ifadesini kullanır (s.159). Ekonomik ve siyasi plandaki bu Batı bağımlılığı telekomünikasyona yansır. Soğuk Savaş'ta Türkiye bir cephe ülkesi olduğundan

ve telekomünikasyon askeri açıdan önem arz ettiğinden artık yatırımlar Amerikalı uzmanların önerileri doğrultusunda NATO yatırımları olarak gerçekleştirilmektedir (s.159-161). Bunun dışında telgraf yerine telefonun artık öne çıktığını, PTT içinde vasıflı mühendislerin istihdam edildiklerini de görürüz (s.159, 162).

1960'taki askeri darbe ile birlikte yeni bir dönem başlar ki, Başaran bunu detaylıca inceler (s.164-168). Buna göre 1961 Anayasası haberleşme hürriyetini ve devletin yatırımlarının toplumun önceliklerine göre yapılmasını vurgular. Ekonomide de planlama anlayışı baskın çıkarken, bir yandan da ithal ikameci politikalarla yerli sanayinin geliştirilmesi amaçlanır. Ancak bu yapı 1970'lerin ortasından itibaren teklemeye başlar. Enflasyon, kredi yokluğu, borç yükü, dış ticaret açığı, yatırımlarda gerileme gibi ekonomik sorunlar krize neden olur. Siyaset de 1970'ler boyunca krizlerden kurtulamaz; 1971 muhtırasıyla ordu bir kez daha yönetime müdahale ederken, 70'li yıllar boyunca ülke istikrarsız koalisyonlarca yönetilir. Ekonomik krize karşılık olarak 24 Ocak 1980'de alınan kararlarla ithal ikameci ve planlı ekonomiye son verilir ve pazarı esas alan neo-liberal bir ekonomi anlayışına doğru geçiş yapılır. Bunun siyasetteki karşılığı ise 12 Eylül 1980 darbesidir.

Planlı ekonomi döneminde yerli telekomünikasyon sanayinin geliştirilmesi amaçlanır, PTT bünyesinde araştırma-geliştirme faaliyetlerine başlanır, askerlerin başı çekmesiyle Netaş ve Aselsan gibi yerli telekomünikasyon şirketleri kurulur (s.168-171). Başaran, askerlerin tutumunu ordu içindeki bir muhalefetin Batı'ya körü körüne bağımlı olmaya direnen Kemalist ideolojisiyle ve bunun Kıbrıs sorunu nedeniyle Batılı ülkelerin Türkiye'ye getirdiği kısıtlamalar yüzünden güç kazanmasıyla ilişkilendirir (s.171). Bu yerli girişimler Türkiye'de telekomünikasyon sanayinin gelişiminde önemli rol oynar, özellikle de 1980'lerde Netaş'ın geliştirdiği sayısal terminaller telekomünikasyonun yaygınlaşmasını sağlar ve Türkiye dış satım yapacak noktaya ulaşır.

Kaydedilen tüm ilerlemeye rağmen, analog teknolojilerin sınırlı kapasitesi nedeniyle 1980'lerdeki sayısallaşma atılımına kadar Türkiye'de telekomünikasyondaki arzın talebi karşılamadığını, telefon hatlarında bekleme ve yoğunlukların devam ettiğini, sorunları aşmaya yönelik hedeflerin tutmadığını belirtmek ve NATO yatırımlarının hâlâ önemli bir yer tuttuğunu eklemek gerekiyor (s.172-177).

Özetleyecek olursak, telekomünikasyon ağları –Türkiye örneğinde açıkça görüldüğü üzere– bir yandan kalkınmanın, gelişmenin, ekonomik ve siyasi bütünleşmeyi sağlayarak uluslararası planda güçlenmenin aracıken,

diğer yandan kapitalizmle eklemlenmenin ve bağımlılığın araçları da olabilmektedir. Günümüzde bilgi toplumu politikalarında da aynı ikilemi görmek mümkündür; bir yandan gelişme/kalkınma adına bilgi toplumuna geçişe vurgu yapılırken, diğer yandan bunun kapitalizmin yeniden yapılandırılmasını meşrulaştırdığı ve neo-liberal yapıyı konsolide ettiği vurgulanmaktadır (Garnham, 1998; Garnham, 2001; Garnham, 2004; Fisher, 2010). Başaran bu nedenle sonuç bölümünde literatürdeki karşıtlığın pek geçerli olmadığını, yönetsel araştırmaların öne sürdüğü gibi telekomünikasyon ile kalkınma arasında nedensel bir ilişki olmadığını, telekomünikasyon ağının az gelişmişlik ve bağımlılık üretebildiğini ama bağımlılık yaklaşımındaki gibi ağların sadece kapitalist çıkarlarca yönlendirildiğinin de söylenemeyeceğini belirtir (s.182). Ancak bu hususa dair en çarpıcı ifadesi kitabın arka kapağında yer alır: “İletişim ağları üzerinden akan enformasyon, verili ilişkileri meşrulaştırdığı ve insanları bu ilişkilerin içerisinde tutmaya hizmet ettiği kadar, toplumsal gelişmeye ve insanlığın daha ileri bir toplumsal ilişkiler sistemine geçmesini sağlamaya hizmet etme potansiyeli taşımaktadır. Yani iletişim ağları, tıpkı geçmişte olduğu gibi, bugün de iktidarların güçlenerek sürmesinin enformasyonunu taşıdığı denli, bu iktidarların yıkılmasının enformasyonunu da taşır.”

Kaynakça

- CNN (2015) *A lot to 'like': Facebook now worth \$200 billion*. [Çevrimiçi]. <http://money.cnn.com/2014/09/09/investing/facebook-worth-200-billion/> [Erişim tarihi: 27/03/2015].
- FISHER, E. (2010a) Contemporary technology discourse and the legitimization of capitalism. *European Journal of Social Theory*, 13(2), s. 229-252.
- FISHER, E. (2014) Daha az yabancılaşma nasıl daha fazla sömürü yaratır? Sosyal paylaşım sitelerinde izleyici emeği. MOSCO, V. vd. (der.) içinde. *Marx geri döndü: medya, meta ve sermaye birikimi*. Ankara: NotaBene, s. 119-150.
- FORBES (2014) *Facebook closes \$19 billion Whatsapp deal*. [Çevrimiçi]. <http://www.forbes.com/sites/parmyolson/2014/10/06/facebook-closes-19-billion-whatsapp-deal/> [Erişim tarihi: 27/03/2015].
- FORBES (2015) [Çevrimiçi]. <http://www.forbes.com/companies/boeing/> [Erişim tarihi: 27/03/2015].
- GARNHAM, N. (1998) Information society theory as ideology: A critique. *Loisir et Société/Society and Leisure*, 21(1), s. 97-120.
- GARNHAM, N. (2001) The information society: myth or reality. [Çevrimiçi]. http://www.infoamerica.org/teoria_articulos/garnham01.pdf [Erişim tarihi: 27/03/2015].
- GARNHAM, N. (2004) Class analysis and the information society as mode of production. *The Public*, 11(3), s. 93-104.
- SCHILLER, D. (2009) Internet enfantelesgésants de l'après-crise. *Le Monde Diplomatique*, 669-Décembre, s. 1-18.